

Competitive Scramble is an Evil Ingenuity: Proceedings from the International Conference on the Biography and Songs of Alhaji Abubakar Kassu Zurmi in Heroic Poetry

A Publication of the Department of Nigerian Languages, Sokoto State University, Sokoto

ISBN 978-978-62480-5-9 (Print) | ISBN 978-978-62480-5-9 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.65760/kassu.i1.27> Website: www.ssu.edu.ng | Issue 1 | April 2025 |

Hikimar Roƙo a Cikin Wasu Waƙoƙin Kassu Zurmi

A.Muhammad Birnin Magaji, Shu'aibu A. Jangebe

Zamfara Radio Gusau.
ZACAS, Gusau.

Corresponding Author: A.Muhammad Birnin Maga

Tsakure

Wannan bincike ya yi tsokaci ne a kan hikimar roƙo a cikin wasu waƙoƙin Kassu Zurmi, binciken ya kawo ma'anar roƙo da rabe- rabensa, da kuma hikimar saƙala roƙo a cikin waƙoƙin Kassu, domin isar da saƙo. Haka kuma, binciken ya dubi hanyoyin gudanar da bincike, da ra'in bincike da kuma bayani a kan sakamakon abin da binciken ya gano. Sai kammalawa daga karshe.

Copyright: *Provided that the author(s) and the source are credited, noncommercial use of the article is allowed, including printing and distribution.*

1.0 Gabatarwa

Makaɗi yana da matsayi babba a cikin al'ummar Hausawa, domin waƙoƙinsa sun ginu a kan dalili ko dalilai na yabo ko kushe ko ilmantarwa ko zaburarwa ko faɗakarwa ko ankararwa ko gargadi ko jajantawa ko alhini ko tausayawa. Wasu lokutan akan gina waƙoƙin don su nishaɗantar kawai. Akan gina waƙa a kan dalili ɗaya ko fiye da haka, makaɗi kan yabi wanda ko waɗanda yake yi wa waƙa ya kuma kushe magautansu. Kushe abokan gogayyar na kara fito da fifikon wanda ya yi waƙa.

Makaɗi yakan yi wa wani ko wasu waƙa domin su biya shi. Wani lokaci yakan fito fili ya roƙi abin da yake bukata a wani bagire, kuma makaɗi musamman wanda ya karbu a al'ummarsa yakan yi amfani da hikima da basira ya saka azanci yayin da ya tashi yin roƙo. A lokuta da dama makaɗi kan samu biyan bukata ba tare da ya keɓance waƙarsa ga wani ko wasu ba.

Sunan kowane irin makaɗi "Maroƙi" idan kuma maroƙi bai yi roƙo ba me zai ci? Su kan su makaɗan sukan kira kiɗa roƙo wani lokaci su kira waƙa roƙo. Makaɗa Kassu Zurmi shahararren makaɗi ne da ya }ware cikin sana'ar waƙa da roƙo a dabarance. Yakan yabi

mutum ya koɗa shi da kalmomin da suka dace da ɗabi'arsa ko sana'arsa ko matsayinsa, idan ya nemi a ba shi kyauta yakan roka kai tsaye, wani lokaci kuma a kaikaice a cikin hikima.

Makaɗa Kassu Zurmi ya amince da ya zaɓi ya ci gaba da kiɗan gadon gidansu na 'yan Farauta da 'yan tauri. Duk cikin maroƙa na baka suna rokon masu samu, amma shi Kassu Zurmi ya keɓe kansa da cewa shi kaɗai ke yin roko inda ba a samu, roko kuma inda ba a samu, to wahala ce. Ga abin da Kassu ke cewa:

Kassu Zurmi na tcere ma maroƙa,
Ko ɗai kar ka cire man,
Da mai bugun hwata da na baki,
Zamu hwaɗa maku abinda nitccerema maroƙa?
Kowa nattahi roko!!,
Sai ya bincika ga mai samu yaka sauka,
niko in nizzo ga wanda ba samu nima jida,
Gidan marar hujjar nike sabka,
In na ishe akwai samu mu ci tare,
In na isheshi ba samu mu raga mashi,

In yi hira in samu ga makwabta.
Roƙo ga wanda ba samu wahala ne!!,
Kassu sainsi kaɗai da nis saba da irinsu,
Ni kam na saba da matcata,
Na kaugodemanajatau,
Yaisakau mu kirara,
In nakoshimatcatadai
Kassu in kaganahawodoki da kasake,
In kaganaisutura da matcata,
Gagidan mu nagine da matcata,
Sabaddakukuma in tahiarhwa in dawokuma in tahiarhwa

(Kassu Zurmi, Waƙar: Garban ɗan Gido Magamin Tandu).

2.0 Takaitaccen Tarihin Kassu Zurmi

An haifi Kassu a wani gari da ake kira Magarya kamin daga bisani ya dawo a ƙauyen Kadawa ta ƙaramar Hukumar Zurmi da ke cikin Jihar Zamfara, a daidai shekara ta 1910. Sunan mahaifinsa Amadu/Muhammadu Ganga Dan Gandau, sunan kakansa kuma Malam Gandau Dumfawa. An yi masa laƙabi da suna Sarkin Fawa Gandau, sunan mahaifiyarsa "Maimuna" wadda ake yima laƙabi da suna Kande 'yarbaraGidangoga.

Sunan Kassu na yanka shi ne Abubakar. Dalilin yi masa wannan laƙabi na Kassu shi ne saboda an haife shi ne a ranarLahadi kasuwar Dauran, shi ya sa aka yi masa wannan laƙabi watau Kassu kalma ce ma'anar wai mai kasuwa. Asalin Kassu an ce Bagobiri ne, saboda kakanninsa ne Gobirawa. Sun taso daga ƙasar Gobir a wani gari da ake kira Kurawa suka yadda zango a wani gari da ake kira "Dumfawa" ta ƙaramar Hukumar Zurmi. Daga nan sai kuma suka tashi daga garin "Dumfawa" suka koma garin "Magarya". Daga garin na "Magarya" kuma suka matsa zuwa wani ƙauye da ake kira "Kadawa" watau "Kwata" duk a cikin ƙaramar hukumar mulki ta Zurmi. Kassu ya nuna haka a cikin waƙar Nomau inda yake cewa:

"Uban Balindo, shi ya isheni har Kadawa".

(Kassu Zurmi: Nomau na Magarya)

Wannan ya nuna mana cewa shi mutumin Kadawa ne. Kassu Zurmi bai sami damar yin karatun boko na zamani ba, amma ya taba karatun Alkur'ani da sauran littattafai na fikihua makarantar malan Ladan na garinsu.(Gusau 2005).

Gado, Kassu Zurmi ya gadi kida ne a wajen mahaifinsa. Kassu ya fara bin mahaifinsa wajen kida tun yana yaro karami. Bayan koyon kida da yake yi daga wajen mahaifinsa ya tabakidandumanzanne, kida noma, kida bori, fawa, farauta, da barayi, amma bai mayar da hankalinsa sosai a kansauran ba kamar na tauri, shi dai kida da yagada, ya taras ubansa yana yi don haka ya himmatu a kansa, har Allah ya bashi rabo mai yawa a ciki.

A matsayinsa na makadin farauta da 'yan tauri ba wai gidajensu kawai yake bi idan suna ko biki ya kama ba, a'a tare dashi ake zuwa dajin farauta, duk abin da aka yi na farauta a gaban sa, ba wani mai bashi labari ra'ayul ainune shi. Shi kansa a wasu diyan wakokinsa ya nuna cewa da shi ake zuwa farauta dubi abin da yake cewa:

Jagora : Tahiya makoda ko dajin kuna,
: Sa'annan kowaj ji 'yan kalanguna na daji na'amadu,
: Sai da da da ka kai nama daji.

(Kassu Zurmi: Katakare Jabanda). (Gusau, 2005:225- 226)

Kassu Zurmi yana amfani da kalangu a matsayin abin kidansa. Kassu ya yi nau'o'in kade- kade a matsayinsa na makadin kalangu. Daga cikinsu akwai kida noma, kida farauta da 'yan tauri, sai kida barayi.

Kassu Zurmi ya yi aure cike da zuriya mai yawa, ya bar matan aure hudu wadanda sukahada da Sa'adiyya (Yaya), Jawairiyya (Auta), Aishatu (Karba) da Zainab (Abu). Haka kuma Allah ya azurta shi da 'ya'ya da yawa. Ya bar kimanin diya goma sha biyu shidda maza, shidda mata. Maza sun hada da: Umaru kaho, Usman, Sani dan Gabci, Muhammadu Namakka, Malam Aliyu, da Rabi'u. A halin yanzu uku na raye, uku sun rasu. Wadanda ke raye su ne: Muhammadu Namakka, Malam Aliyu, da Rabi'u. Wadanda suka rasu su ne: Umaru kaho, Usman, da Sani dan Gabci. 'ya'yansa mata akwai Manga, Salamatu, Raula, Balaraba, Mardiyya da kuma Nana Asma'u, wadda ita ce Auta. Cikin 'ya'ya mata biyu sun rasu, hudu na nan raye, suna aure a gidajen mazajensu. Su ne: Raula, da Balaraba, da Mardiyya da Nana Asma'u. (Hira da jikansa, Murtala Usman, 18-12-2024). Da kuma dandanshi malam Aliyu, (03-05-2017)

Daga cikin manyan 'ya'yansa ne, Umaru kahoya zama makadin Tauri, kusan shi neyagadeshibyanrasuwarKassun. Amma shi daya dan nasa Usman sai ya kama hanyar almajiranci inda ya yi karatun allo da na ilimi. Yanzu haka zauren gidansu ne ya mayar makarantarsa ta allo yana koyar da yara karatun allo.

Kassu Zurmi ya rasu bayan wata rashin lafiya da ya yi har ya kwanta asibitin Gwamnati na Gusau a 1983.

2.1 Hanyoyin Gudanar da Bincike

Wannan bincike ya yi amfani da hanyoyi guda biyu a wajen gudanar da shi. Hanya ta farko ita ce ta sauraron wakokin da Kassu Zurmi ya yi daga gidajen rediyo da kuma "Kaset" na "CD" da kuma sauraro a cikin na'ura mai kwakwalwa.

Hanya ta biyu ita ce ta karantarwa daga cikin rubutattun bayanai na cikin bugagun littattafai da kasidu da aka buga cikin mujallu da kuma bayanai da ba a buga nan a cikin takardun da aka gabatar a tarurrukan karawa juna sani na Jami'o'i.

3.0 Ra'in Bincike

An dōra wannan takarda a kan ra'in Wakar Baka Bahaushiya na (Gusau,2014). Wannan ra'i ya fi karkata ne wajen bayyana tarihi da asali da salsalar waƙar baka ta Hausa tare da zurfabayankanturke da ayyanatubalanginturken da yanayinsassarƙuwaradabi da al'adu a waƙar baka da yanayin awon baka da adon harshe da kuma aiwatar da shi.

Kasancewar wannan muƙala an yi nazari ne a kan waƙar baka ta Hausa ta Kassu Zurmi da kuma yadda nazarin hikimar roko a cikin waƙa yake. Binciken ya kalailaice yadda hikimar roko take a cikin wasu waƙoƙin Kassu Zurmi. Kuma wannan dalili ne ya sa aka dōra binciken a kan ra'in waƙar baka Bahaushiya don a samar masa da alkibla managarciya.

4.0 Roƙo a Waƙa

Masana da manazarta da dama sun ba da abin da ake kira da roko a cikin waƙa. (Kamusun Hausa, 2006:374). Roƙo shi ne sana'ar maroƙa ta yi wa mutane kirari ko yabo don a yi masu kyauta. Ko neman kyauta daga wani.

Kusan al'ummar kasar Hausa suna dāukar duk maƙaḁa da mawaƙa a matsayin maroƙa, wato suna kiḁa da waƙa ne domin a ba su samu. Dalili ma ke nan a tarihin ce, akan dangata maroƙa da mawaƙa da cewa su zariyar Sasana ne (Gusau, 1993). Da wuya a ce ga wani mawaƙi da ba ya roko.

Kodayake Bunza, (2009), ya ce sunan kowane irin maƙaḁi "Maroƙi". Ya ƙara da cewa idan kuwa maroƙi bai yi roko ba, me zai ci? Da wannan hujja ce ya kawo dabaru iri huɗu da mawaƙa kan yi wajen roko cikin waƙa, kamar haka:

- (a) Roƙo kai tsaye
- (b) Nuni ga abin da ake so
- (c) Zugar roko
- (d) Godiyar gabanin kyauta

4.1 Hikimar Roƙo a wasu Waƙoƙin Kassu

Kamusun Hausa (2008) ya ce "Hikima" tana nufin yin wani abu da ya burge mutane. Domin haka, duk lokacin da aka ga mutum maiiya fitar da mutane daga wata matsala, tare da yin amfani da wata dabara ko wayo, sai a ce wane yana da hikima, saboda ya burge. A wannan Maƙala kalmar hikima; a gwari- gwari tana nufin dabara ko wayo da maƙaḁa Kassu Zurmi, ya ke bi ya isar da saƙonsa na roko, da kuma yaba kyautar da aka yi masa. Duk wani barwan ḁan tauri ko yaronsa ko matar 'yan tauri, so yake a ji an ambace shi, lokacin da mawaƙi ya ke yi wa maigidansa waƙar domin a sanda shi, cewa shi na kusa da maigidansa ne. Kuma zai so maigidan ya ji sunansa, cewa yana cikin masu ƙaunar sa. Misali a cikin wata waƙa mai suna "Mani Maƙera" Kassu na cewa:

Jagora: Ya gagari gaba Mani,
Kai na Maƙera gudu sai mata.
Jagora: Barkakka da gaba Mani,
Taho jikan zaki bari tsoron arna,
Hwaḁa ma maƙera ina ban kwana,
Ban dai rena ma kiran Mani ba,
Da niz zo wadda akai duy yai man,
Zaman Doki da kahwahu yai man.

Jagora: Ada mai gadi na gode,
Ya dora zuba man kudɗi,
Saboda da matcaci Na'inno jikan zaki.
(Kassu Zurmi: Mani na Makera)

Domin haka in mawakan suka ambaci sunan barwansu sukan ji dadin hakan, musamman ma a ce sun roke su wani abu, domin darajar maigida. Sai ka ga aguje an biya musu da bukatunsu. Saboda haka hikimar da ake sa ran a gani ita ce ta yadda yakewakarsaa wayance, kuma a dabarance, cikin hikima Kassu Zurmi yake sakolafazoji na roko a cikin wakokinsa na maza.

Ga wasu 'yan misalai, daga cikin wasu wakokin Kassu Zurmi inda ya yi amfani da hikima, ya sakala sakonsa na roko, yayin aiwatar da wakokinsa.

Gindin waka: Nomau na Magarya

Jagora: Nomau tushen hwaɗa karen masu gari,
Torankawan tciya uban Maigoro,
Ko hwatare tai yawa takan zama iko,
Nomau ko ba ka jin batun masu gari?

Jagora: Nai tambaya cikin 'yan tauri,
Taro na tambaya ga manyan makada,
Wa anka ba doki da gangami ba ni ba?

Jagora: Doki da gangami sai Nomau na Magarya,
Uban Bakindo shi ya ishe ni hak Kadawa,
Yac ce Kassu ana bidak ka da doki,
Ga ka kana alhwarma.
(Kassu Zurmi: Nomau na Magarya)

Anan mun ga cewa Kassu kai kaice yake rokon Nomau da ya ba shi doki. Kuma yasan cewa rokon jini ga babe ne, Domin ba bushi. Sai an yi mai karo- karo sannan a sai Dokin a bayar, saboda zamanai matsiyaci. Kuma dama shi Kassu ya nuna mana cewa shi kidinsa da rokonsa ga matsiyata yake don shi ya saba kuma shi ya kai. To da aka ga Nomau ya bi shawarar Kassu, dole aka yi tarbace aka sayi dokin aka baiwa Kassu.

Shawarar da Kassuya ba Nomau ita ce:

Jagora: Sai ga Nomau ana ta gyaran layu,
Da kambuna za a hwashe
Nic ce in don sabadda ni,
Ba ka hwashe na Magarya,
Bari in ba ka shawara,
In kab bi ta gobe dokin aka yi,
Magarya ko ba a da shi.

Jagora: Allah daiyakai mu gobe da swahe
Saiiskannanyatasowanganashikargujiya,
Mai kwasarsansamiyanagamawa da kasa
Yabarhwakokar-kar-kar
Sannan ebowutaga raga kahita,
Ba mai gina Magarya sai ta ruhewa,
Dug gidan karo na,
Amsad doki gidan kara mina na ga matcaci?

(Kassu Zurmi: Nomau na Magarya)

Sai kuma wani misalin a cikin wakar Mani Makera:

Jagora: Ya gagari gaba Mani,
Kai na makera gudu sai mata,

Jagora: Barkakka da gaba Mani,
Taho jikan zaki bari tsoron arna,
Hwada ma makera ina ban kwana,
Ban dai rena makirar Mani ba,
Da niz zo wadda akai day yai man,
Zaman gadoki da kahwahu yai man.

Jagora: Ada mai gadi na gode,
Ya dora zuba man kudfi,
Sabad da matcaci Na'inno jikan zaki.
(Kassu Zurmi: Mani Makera)

“Yaba kyauta tukuici”. An dai kira Kassu a garin Makera kuma ya tafi ya yi wasa ya roki doki kuma an ba shi, kuma an bashi kudfi. Saboda Mani Makera. Don haka yake yabon Mani da shi da Magoya bayansa, kuma Kassu ya nuna ya gode kuma yana yi wa mutanen Makera bankwana.

A ci gaba da wannan Kassu ya nuna cewa; Manijihwa ya biya dokin tauri ba ya da bashi. Inda ya nuna haka:

Jagora: Mani Jihwa,
: Mani Jihwa na Makera
: Mani ba ya da bashin tauri,
: Yai man doki da kahwahu,
: Kuma ya yi ta'adda Mani.
: Ya sha kunu ya dawo gida,
: Ba ka da bashin tauri,
: Tauri duw wadda akai mai ka yi.
(Kassu Zurmi: Mani Makera)

Wani roko da mawaƙin ya kawo a cikin nune, ga abin da ake so. Kwarewar makafi da iya maganarsa na sa ya sarrafa roko ba tare da ya ambaci rokon ba, amma ya yi abin da za a gane, kuma ya burge. Irin soyayyar da ke tsakanin Bahago Baban Mamman Dangeshe da Kassu ya sa ya yi masa waka. Dama Kassu yana yi wa 'yan tauri da barayi waka, wato matsiyata. Don haka, ne yake yi wa Bahago nune da buƙatarsa kamar haka:

Jagora: Ni, nikkaima Sale kuka na d'ambawa,
: Nicce Bahago an yi man sarauta wasa hwa zaniyi,
: Yace tayas ko watan bakwai shege mi nakazata ci?,
: Nicce bari dai a shekara namarahwa,
: In anka shekara wasarmu tahi kyau,
: akaigudummuwa da masukaiabincinbakinaasshibi
: Yaddaure anka shekara na marahwa,
: Nittassai dakkwana nice wasa hwaza'ayi,
: Yacce dakanta daiina zuwa,
: Ranar asibit angamo kwanan sanyinashigedaka,
: sainijisallamagiwa ta darkako.
: Na Amadu gogan dare kana hwasakarnaidugunzuma,
: Nidai ina daka sai naj ji sallama,

: Giwa ta darkako,
: Jin kau nikai bicit,
: Jin kai nikai bicit,
: Kaya dai ka jida,
: Jin dai nikai titib,
: Jin dai nikai kitif,
: Nij ji sallama nih hito,
: Niy yi nan haka niy yi tuntuɓe da dila,
: Ta kai zuwa cikina nid dawo,
: Nay yi nan haka kuma niy yi tuntuɓe da kumshi,
: Ya kama nan gatona kuma nid dawo,
: Nik koma gadau- gadau,
: kuma niy yi tuntuɓe da dila,
: Ta kai zuwa guwawuna,
: nittsayatsakanic ce Bahago mi a kashi- kashi,
: Yac ce kawo ruwa mu sha,
: Shege ka san inda nih hito.
(Kassu Zurmi: Sale Bahago)

Roƙo kai tsaye makadi kai tsaye zai ce a bani abu kaza, kamar ya ce a bashi ma ko wani abu, ko doki. Wani lokaci kuwa zai ce na zo domin bidar doki ko mota ko sutura gare ka. Idan uban waka ya furta haka ya yi roko kai tsaye. Ga yadda Kassu ya yi amfani da wannan kashi a kware: misali a cikin wakar Mamman Na Jangebe. Kassu na cewa:

Jagora: Mamman Na Jangebe,
: Burgu mai farin bindi,
: Dauko ba ni Danlala,
: Kahin gobe ka samu,
: Sai dai in ba a yi kwana ba.
(Kassu Zurmi: Mamman na Jangebe)

A wani misali kuma na wannan rokon Kassu Zurmi ya kawo shi a cikin wakar "Basare", Dan Tauri. Mawaƙin na cewa:

Jagora: 'Yan tauri ku bani in Allah ya baku,
: Kowassha kiɗa abinai yabbai,
: In hwada maku karya ba ta sa,
: Amarya begen ango.
(Kassu Zurmi: Basare Shanawa)

Haka kuma irin wannan misali ya fito a cikin wakar "Shikkau" kurawa Sabon Birnin Gobir". Kassu na cewa:

Jagora: Gobirawa ga tambayata ina hurdena?
(Kassu Zurmi: Shikkau)

A wani misali kuma a cikin waƙar “Amadu Danbuzu”, Kassu na cewa:

Jagora: Na taho batun doki,
: Na hwaɗa guman Shanawa,
: Basare ya bayas,
: kaka duhu ya bayar,
: dogo uban Basare ya bayar,
: karkuji ya bayar,
: mudi hwaru ya bayar,
: to kuma mudi ciwo ya bayar
: sai na Daudu dai yacce bai kai ga cikon kudɗi ba,
: mai kiɗi da sun cika da na bayar ba'a bari na baya
(Kassu Zurmi: Amadu Dan Buzu)

A cikin waƙar “Mamman Dangashe”, Kassu na cewa:

Jagora: Komi za ka bani Mamman,
: Don Allah kai man kudɗi a dai bani kwayar kudɗi,
: Amman Allah tsaran bani kamnar kyalle,
: Wane Dan durin uwa za ya saman Gwabba.
(Kassu Zurmi: Mamman Dangeshe)

Wani misalign rook kai tsaye a cikin waƙar Twasshin Birnin Magaji ma yana cewa:

Jagora: Uban gidansu Dije da mota,
: Uban gidansu Igge sakakka komi ni biɗa yana iya bani,
: kaji wanda Hayyata tacce, tace kana koma yi manshi,
: Twasshi mu zo garai yana man Doki
(Kassu Zurmi: Twasshi Birnin Magaji)

Wani misali a cikin waƙar Shehu Buragui:

Jagora: wasa tayi an gama sai tahiya gida,
: Ina nan Birnin Magaji ban tashi barin ta ba,
: Sai sun biyani da nan mu yi dahwami,
: Ko gidan kaso Kassu ya yi Cigama,
: In don Shamushalle ban tashi zuwan ta ba,
(Kassu Zurmi: Shehu Burabura)

Wadannan duk misalai ne na roko kai tsaye da mawaƙin ke yi. Domin ya fito kuru-kuru ya faɗi abin da yake son abashi.

A ci gaba da kawo wani roko na nune da Kassu ya yi a cikin waƙar “Iro Dan Baran Dila”. Mawaƙin na cewa:

Jagora: Ba rokon ka nit taho ba Dandawai,
: Na dai ji an ce kai masassara,
: To amma kasan ba a barin abin kiɗi gida.
(Kassu Zurmi: Iro Dan Baran Dila)

Haka ma, a cikin waƙar Labbo Na Amadu Kassu ya kara kawo mana irin wannan roko na nune inda yake cewa:

Jagora: Waƙar ta Labbo Na Gandau,
: In nay yi gangara sai sauka,
: Ciki ai ba ɗumi nika so ba,

: dumi guda nika so,
: sai mai ce mani,
: Kassu ya ka ka amsa,
: Eh! Ku kawo amshi ba ta kashi,
: Da yanzu kun man ce ni.

(Kassu Zurmi: Labbo Na Amadu)

Wani misalin roko kai tsaye a cikin waƙar Karkujin Shanawa:

: Tsawon tcintciya na Amadu Buzu mai moriya guda,
: in yattsunke basshi nan tahi,
: Na zo batun Dokin karkuji yacce tahi sai badi
: Niz zo nik koma yace tahi sai badi,
: Kai karkuji na ce in ba Dokin bani Tunkiya.

(Kassu Zurmi: Karkujin Shanawa)

5.0 Sakamakon Bincike

A sakamakon bincike da muka yi a wannan mukalar mun gano cewa Kassu Zurmi yana daga cikin makadan Maza. Wato masu yi wa jarumai kida da waka. Kamar 'yan tauri da kuma barayi, domin zuga su da kuma yaba su.

A ci gaba da gudanar da wannan bincike mun gano cewa Kassu Zurmi yana da fasaha da kulla diyan waka. Kuma mutum ne mai yin amfani da hikimar roko ya yabi jaruminsa ko zuga su a cikin wasu waƙoƙinsa.

Dangane da wannan bincike mun gano cewa Kassu ya aminta da ya riƙe kidan gadon gidansu na 'yan farauta da 'yan tauri watau dai kidan matciyata. Domin akwai ma inda yake cewa:

Roƙo ga wanda ba samu wahala ne,
Sai ni kadai da nis saba da irinsu,
Ni kam na saba da matcata.

Haka kuma a cikin binciken namu da muka gudanar mun gano cewa Kassu mutumin Magarya ne ta kasar Zurmi a Jihar Zamfara. Haka kuma mun gano cewa Kassu Zurmi gadon kida ya yi daga wajen mahaifinsa, watau ba dan haye ne ba.

A cikin bincikenmu mun gano cewa shi Kassu Zurmi matsayinsa na makadan farauta da 'yan tauri, tare da shi ake zuwa dajin farauta, duk abin da ake yi na farauta a gabansa, ba wani mai ba shi labari, ra'ayul aini ne shi, kamar inda a cikin wasu diyan waka yake cewa:

Tahiya madoka ko dajin kuna,
Sa'annan kowaj ji 'yan kalangaina Daji na'amadu sai da da da ka kai nama daji.

Har ila yau a cikin wannan bincike da muka yi mun gano cewa sunan Kassu na yanka shi ne "Abubakar". Kassu laƙani ne da ake yi masa. Saboda an haife shi ne ranar da kasuwar garinsu ke ci.

Haka kuma binciken ya nuna mana cewa Kassu Zurmi shi ka kidansa kuma shi ka rawarsa, watau shi ke ba da waka kuma shi ke amshin waƙar.

A sakamakon da muka yi kuma mun samo adadin wasu mutanen da muka iya samu kimanin dari uku da sittin da uku (363) waƙanda Kassu ya yi ma waka tsakanin 'yan tauri da barayi, sai a duba ratayen sunayen waƙanda ya yi ma waka.

Daga karshe binciken ya nuna mana cewa koda ake nazarin bincike a kan wannan makadi ba ya a raye a Duniya. Wato ya rasu tun a wajajjen shekara ta 1983. Bayan jinyar da yayi a asibitin Gusau a sakamakon wata rashin lafiya da ya yi har ta kai shi kwance,

Gab da rasuwarsa aka mayar dashi a gida in da a can ne Allah ya yi nasa iko. Allah ya jikansa da Rahama Amin.

6.0 Kammalawa

Abin da makalar take kofarin nunawa shi ne, duk da cewa su makadan maza ba su cika nuna fidda maitarsu a fili ba ta fuskar roko, kasancewar sun shabam- bam da ajin, makadan jama'a masu yin kida domin samu, to su din ma na mazan, akan ji su suna sakala roko jifa- jifa, cikin hikima, ga iyayen gidansu, watau 'yan tauri da barayi. Kassu Zurmi ya yi wakoki da dama lokacin rayuwarsa, amma da wuya a ce ga wata waka guda nan, da ya yi wa wani wanda bai shafi dan tauri ba, ko barawo ba, wai a ce ya yi masa kida ne domin kudinsa, ko wani tarin arzikin da yake da shi.

Mufakar ta yi nasarar zakulo 'yan diyoyi daga tsarin wakokin Kassu Zurmi, tare da nuni a kan ire- iren hikimomin da ya bi, yayin aiwatar da kidansa domin ya sakala sako na roko, sannan kuma ya yabi duk wanda ya ba shi kyauta, komai kankantarta kyautar kuwa.

Manazarta:

- Bunza, A.M. (2009). Narambada Lagos. Ibrash Islamic Publications Centre Limited.
- CNHN, (2006). Kamusun Hausa Jami'ar Bayero. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.
- Gusau, S.M. (2005). Makada da Mawakan Hausa. Kano: Benchmark Limited.
- Gusau, S.M. (2009). Diwanin Wakokin Baka: Zabaɓɓun Matanoni na Wakokin Baka na Hausa. Kano: Century Research and Publishing Limited.
- Gusau, S.M. (2015). Mazhabobin Ra'i da Tarko a Adabi da Al'adun Hausa. Kano: Century Research and Publishing Limited.
- Ibrahim, S.M. (1983). Kowa ya sha kida. Lagos: Longman Nigerian Plc.
- Yahya, A.B. (1997). Turken Nazarin Waka. Kaduna: Fisbas Media Sencises.
- Yahaya, A.B. (2001). Salo Asirin Waka. Kaduna: Fisbas Media Sencises.
- Tattaunawa da Ummaru Kaho, (2004).
- Tattaunawa da Malam Aliyu Kadawa, (03-05-2017).
- Tattaunawa da Alh. Mande Samgamawa, (28-02-2004).
- Tattaunawa da MalamYahya Sarkin Makahin Zurmi, (14-03-2022).